

Христина Саковська

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ ЯК РИСА РОМАНТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ І ЙОГО ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДРУНТЯ

Романтизм як епоха в європейській культурі з його особливим світоглядом, ознаменований насамперед тотожністю суб'єкта і об'єкта, привертає увагу лише в останнє десятиліття. В Україні вже є низка досліджень літераторів (Т. Комаринець, Т. Бовсунівська [2]), істориків духовної культури та філософів (І. Огородник, М. Русин, М. Скринник, М. Паласюк, Ю. Грибкова та ін.), які досліджували особливості романтичного світогляду, його ідеологію, зв'язки з німецьким романтизмом тощо. Сентименталізм як риса романтичного світогляду ще не був предметом спеціального дослідження, хоча саме цей феномен допомагає глибше зрозуміти сутність романтичного світосприйняття, а також специфіку творчості митців-романтиків.

Романтизм досить довго розглядався в літературі як художній стиль, чи сума художніх прийомів. Його діячів намагалися розпізнавати за схильністю до фантастичних сюжетів та заплутаних інтриг, де складні драматичні конфлікти вирішуються випадково, через фатальні зустрічі чи розпізнані таємниці, а також до романтичних героїв – благородних розбійників, бандитів, загадкових особистостей, страшних калік чи виродків тощо. Проте цей складний художньо-мистецький напрямок сформувався у кінці XVIII–першій третині XIX ст. як певний цілісний світогляд цілого покоління, що виросло на ідеалах Великої французької революції. Це покоління виробило свою філософію, тобто намагалося по-своєму осмислити світ і себе в цьому світі. У цих своїх прагненнях романтики виходили з сентименталізму, ідеї якого визрівали у просвітницькому середовищі й означали пильну увагу до почуттів та переживань людини. Започаткований Жан-Жаком Руссо як новий літературний напрямок епохи Просвітництва, сентименталізм з його увагою до духовного світу людини переріс у романтизмі в одну з його основних ідей чи течій.

Сентименталізм романтиків споріднений з яскраво вираженим суб'єктивним осмисленням явищ реального світу, прагненням побачити в ньому щось піднесене, ідеальне. До пошуків ідеалу спонукала навколишня дійсність, яка, всупереч сподіванням, була далека від торжества рівності й свободи. Виходячи із суб'єктивних оцінок історичної долі людства, романтики вводять у таку оцінку нормативний момент, який базувався на їх власному, чисто особистому уявленні про ідеали та норми суспільного життя. Часто таке уявлення засноване не на реальних інтересах, а на абстрактній ідеї. Перевага суб'єктивного начала в осмисленні явищ і процесів дійсності неминуче призводить у романтизмі до розриву між

ідеалом і дійсністю. Це по-своєму проявляється у кожного митця-романтика залежно від національно-історичної своєрідності розвитку його рідної країни, її мистецтва, і нарешті, від особливостей світогляду чи життєвих орієнтирів самої людини [1, с. 43–47].

Філософським підґрунтям таких поглядів були вчення німецьких філософів Йогана Фіхте та Фридриха Шеллінга. У вченні Фіхте найбільш прийнятним для романтизму виявилось твердження про вільну діяльність людського «Я», яке є уособленням діяльно-творчої основи буття. У світі немає нічого, що не було б результатом творчого акту абсолютного «Я», котре тотожне всім окремим людським «Я» (емпіричним «Я»). Все інше у світі як продукт діяльності «Я» Фіхте називає «не-Я», тобто воно тісно пов'язане з «Я». Отже, навколишня реальність поєднана з людиною, вона є тінню «Я», є породженням людської суб'єктивності. Людина і світ перебувають у щільному взаємозв'язку, проте реальністю є «Я»-суб'єкт, а світ – його породження, результат його активності. Таке вчення привертало увагу до духовного світу людської особистості, адже світ природного буття редукується до «не-Я», що є слухняною тінню «Я» [1, с. 89–93].

Розмірковування Фіхте продовжує Фридрих Шеллінг у своїй системі «трансцендентального ідеалізму», або у «філософії тотожності». Він ствердив, що ні суб'єкт («Я»), ні об'єкт («не-Я») як такі самі собою не можуть бути принципами буття. Таким принципом може бути лише їх тотожність. Ця тотожність є чимось несвідомим, тобто притаманна не людській свідомості, а самій об'єктивній реальності.

Увага до людини, її внутрішнього світу зародилася в німецькому суспільстві ще у кінці XVIII ст., коли сформувався рух «буря і натиск» – «штірмери». Його ідеологами були молоді Гете і Шіллер, згодом діячі «Єнського гуртка», які уособлюють ранній німецький романтизм. Цей рух сформувався як протест проти абсолютизації розуму, став вибухом індивідуалізму, проявився в підвищеному інтересі до проблем особистості, до внутрішнього світу окремої людини, в різкому недовір'ї до розсудку, до раціоналістичних принципів взагалі. Прихильники руху виявили складні, багаті, таємничі глибини духовного життя людини. Відомим представником цього руху був Йоган Гердер, що запропонував відмовитись від раціоналістичних ідеалів Просвітництва й підкреслював важливу роль емоційності й чуттєвості в житті як окремої людини, так і цілих народів. Гердер привертає увагу до джерел народного мистецтва і вважає, що саме в народній творчості – фольклорі – відобразився «дух народу», тобто особливе світовідчуття й світорозуміння. Історію людського суспільства Гердер представляє як продовження історії природи, з чого випливає органічна єдність світу [3, с. 199–221].

Можна поставити тут запитання, чи випадково романтизм зародився

й розвинувся в Німеччині, поширившись згодом на всі європейські країни? Відповіддю буде короткий екскурс в історію Німеччини періоду Великої Французької революції. Вона була однією з найвідсталіших як економічно, так і політично країною Європи. «Священна римська імперія німецької нації» була роздроблена на 296 самостійних князівств і королівств, в яких панували середньовічні феодальні порядки. Завойована Наполеоном, країна відчувала ущемлення національного почуття, величезні податки, рекрутські набори, систему континентальної блокади, що аж ніяк не сприяло економічному зростанню. У 1806 р. боротьба проти наполеонівської Франції закінчилася поразкою Австрії і Пруссії – Тільзитський мир (1807р.), умови якого були дуже тяжкі для Пруссії, означав справжню катастрофу, проте саме він став початком національного піднесення Німеччини. Пробудження національної свідомості вилилося у повстання проти французів (1809 р.), у створення патріотичних товариств. З «Патріотичними промовами до німецького народу» звернувся філософ Фіхте. Німецький народ піднявся на боротьбу за національне визволення, сподіваючись і на політичне оновлення краю, і на його економічний розвиток. На хвилі патріотичного піднесення і розквітає німецький романтизм, ідейним підґрунтям якого була німецька класична філософія, зокрема в особі Фіхте і Шеллінга.

Містком від Просвітництва до романтизму можна вважати творчість двох великих німецьких митців – Гете і Шіллера. Їх називають останніми великими представниками Європейського Просвітництва, які захищали прогресивні тенденції буржуазної культури, тоді як у Німеччині й інших країнах було помітне розчарування в нездійснених ідеалах Французької революції. Віра в те, що інтереси окремої особи можуть гармонійно поєднуватися з інтересами розумно організованого суспільства, віра в прогрес, розум, гуманістичний ідеал всебічно розвинутої людини, захист реалістичних принципів у мистецтві зближували Гете і Шіллера як просвітників. Шіллеру з його пристрасним захистом свободи, риторичним, політичним та філософським пафосом його драм і лірики, з його моралізмом і відомим раціоналізмом принципи та ідеали Просвітництва були значно ближчі, ніж Гете. Однак після «Дон Карлоса» (1787р.) і особливо після Французької революції все більше відчувається у Шіллера протиставлення ідеалу й дійсності, таке властиве романтизмові.

Гете ніколи особливо не захоплювався раціоналізмом та дидактизмом Просвітництва. Пантеїзм Гете, його наближеність до народної поезії зумовлювали більшу життєву повноту й поетичну конкретність художнього відтворення дійсності, ніж у Шіллера. Ще в період «бурі і натиску» Гете вперше торкнувся кількох проблем, які на початку ХІХ ст. хвилювали європейське суспільство. У його романі «Страждання молодого Вертера» з величезною ліричною силою висловлена скорбота з приводу

нездійсненності гуманістичних ідеалів в тогочасному суспільстві. «Вертерівські» настрої відображали всеєвропейську скорботу й розчарування, тому образ Вертера зливається з образами героїв Байрона, Шатобріана, Лермонтова, Пушкіна, Гоголя, Шевченка та інших романтичних «розчарованих» чи «зайвих» людей. У творчості Гете захоплює проблема формування людини, звертання до національної історії, народної поезії, сила й повнота ліризму. На це звернули увагу в 90-х роках XVIII ст. перші німецькі романтики брати Август-Вільгельм та Фридрих Шлегелі. Вони оцінили насамперед його твір «Учнівські роки Вільгельма Майстера», де Гете зумів зобразити високий ступінь відчуженості людини від навколишнього світу, зрозумілої хіба романтикам. Досить сильні у творчості Гете й Шіллера також «бунтарські», «штирмерські» мотиви, притаманні їх юнацьким творам – «Прометею», «Вертеру», «Розбійникам» тощо [4, с. 237–242].

Сентиментальний інтерес до маленької людини, її внутрішнього світу розвивали у своїх романах Жан Поль Ріхтер та Фридрих Гельдерлін. Романтизм останнього наближений до мотивів «штирмерів» – різким неприйняттям цього несправедливого світу. У романі «Гиперион» життя юного героя-грека сповнене тугою із-за пригнобленої турками вітчизни, пристрасними поривами до високих ідеалів минулого – античної Греції. Герой бездіяльний, бо він не бажає трудитись у суспільстві, де є лише раби або гнобителі. Він самотній, сповнений туги та мрій. Глибоко нещасний Гиперион знаходить розраду в думках про всеблагу та прекрасну природу. Суспільною причиною трагічного світовідчуття й самотності героя є відсутність свободи. Трагізм світосприйняття, фатальна приреченість ідеальних прагнень Гипериона засвідчують приналежність твору до кращих зразків романтичної літератури.

Подібна тема фатальної приреченості високих ідеалів виступає і в драмі Гельдерліна «Смерть Емпедокла».

Під кінець 90-х років XVIII ст. молоді критики і письменники-романтики створили свій журнал «Атенеум» і гурток однодумців. Вони виступили як новатори, що шукають нові принципи і художні форми для втілення проблем сучасності. Естетичні й етичні проблеми романтики вирішували в тісному зв'язку з філософією Фіхте і Шеллінга. Особливо близькі, дружні стосунки склалися між братами Шлегелями і Шеллінгом. Захоплювалися його вченням також Тик і Вакенродер.

У журналі «Атенеум» Фридрих Шлегель опублікував своєрідне філософське «кредо» романтизму. Наголошуючи на «трьох великих тенденціях» свого часу – французька революція, філософія Фіхте і «Учнівські роки Вільгельма Майстера» Гете, – теоретик романтизму тим самим заявляє, що французьку революцію він розуміє як народження «автономної», нової людини; суб'єктивний ідеалізм Фіхте, що розглядає

світ як породження «Я», є для нього філософським обґрунтуванням «автономної свідомості», а роман Гете ставить проблему формування незалежної, волелюбної особистості [6, 1, с. 347–358].

У тогочасному житті Ф. Шлегель особливо виділяє автономну особистість, необмежений суб'єктивізм нової, вільної людини, внутрішній світ окремого «Я». Філософською системою, яка найповніше відповідає проблемам поета, Ф. Шлегель вважає «творчу філософію», яка виходить із ідеї свободи й віри в неї, показує, що людський дух диктує свої закони всьому сутньому і що світ є твором мистецтва. Не важко здогадатись, чия це філософія – це «філософія тотожності» Фридриха Шеллінга.

Шеллінг є представником німецької класичної філософії, який всю увагу зосередив на проблемі природи. Його дитинство і юність проминули в атмосфері видатних досягнень природознавства й техніки. Виділено кисень, сформульована теорія горіння, здійснено синтез води. Нова кругосвітня подорож з детальним описом вражень (Форстер) розширила знання європейців про заморські країни. Відкрито планету Уран, піднято в небо перший аеростат, створено парову машину, сформульовано закони взаємодії електричних зарядів, відкрито електричний струм. Шеллінг у такій ситуації замислився над «річчю в собі» і прийшов до висновку, що ми справді пізнаємо речі, якими вони є, тобто між уявним і справжнім предметом немає жодної відмінності. Філософ вважає, що слід розрізнити дух кантівського вчення і його букву, тобто не сприймати його буквально. Кант, як знаємо, мав на увазі те, що річ і уявлення про неї чітко відрізняються. Річ насправді існує, а уявлення зникає разом з суб'єктом, який уявляє. Крім того, хоч уявлення й дає правильне знання про реальний предмет, все ж його не вичерпує. Юний Шеллінг вважає, що Фіхте створив більш «високу філософію» порівняно з Кантом, адже Кант зумів подолати дуалізм лише в етиці, тоді як Фіхте поширив цей принцип на всю філософію.

Захоплюючись цілісністю філософії Фіхте, Шеллінг, проте, зосереджує увагу в основному на «не-Я» – світові природи. У природі він вбачає духовне начало, завдяки йому вона єдина, у ній немає розрізнених субстанцій, неподільних першоелементів, якими віддавна звикли вважати повітря, воду чи вогонь, адже ще у XVIII ст. природознавцям вдалося розкласти на складові частини повітря і воду, вивчити природу горіння й тепла: «Уся природа внутрішньо єдина й по суті є тотожністю» [5, 1, с. 16].

Натурфілософія Шеллінга є «основною філософською наукою», а «другою основною філософською наукою» мислитель називає трансцендентальний ідеалізм. Філософією природи Шеллінг доповнює філософію Духа, вважаючи за необхідне теорію об'єкта доповнити теорією суб'єкта. У праці «Система трансцендентального ідеалізму» Шеллінг

розглядає проблему знання й поведінки людини в природі. Теоретична цінність цієї праці полягає в тому, що мислитель прослідковує історичний шлях свідомості, «одісею духа», вводячи історизм в теорію пізнання. Він першим серед німецьких філософів побачив «одісею духа» на тому шляху, який пройшов розвиток свідомості від первісного рівня до вищого – тотожності об'єкта і суб'єкта. Етапи, або епохи, які проходить свідомість, Шеллінг висвітлює такі: від початкового відчуття до продуктивного споглядання; від продуктивного споглядання до рефлексії; від рефлексії до акту волі – на ньому завершується теоретична філософія. Практична філософія проходить стадії моралі, права, релігії, мистецтва. Мистецтво повертає людину до природи, до первісної тотожності об'єкта і суб'єкта [5, 1, с. 19].

Шеллінг вважає, що система завершена, коли вона повертається до свого вихідного пункту, що й відбулося – пише він у своїй праці «Система трансцендентального ідеалізму». Адже у творі мистецтва «повністю вивільняються суб'єктивності, до кінця об'єктивується та первісна основа будь-якої гармонії об'єктивного й суб'єктивного, яка у своїй початковій тотожності може бути даною лише в інтелектуальному спогляданні. Таким чином, ми поступово довели наш об'єкт, саме Я, до тієї точки, в якій ми перебували, коли приступали до філософування» [5, 1, с. 452].

Особливо привабливим для романтичного світогляду виявилось твердження Шеллінга про те, що філософія не може бути загальнодоступною, вона перебуває поза межами «звичайної свідомості». Загальнодоступним є лише естетичне споглядання, яке є вищою формою продуктивного споглядання. Саме на естетичному рівні споглядання набуває об'єктивності, повноти й загального значення. Філософія досягає високих вершин, але вона захоплює лише частину людини, а мистецтво вище від філософії, бо воно дозволяє досягти тих вершин цілісній людині [5, 1, с. 86]. У художній творчості досягає свого завершення продуктивна природа. У мистецтві до природи знову повертається самосвідомість. Мистецтво здатне перетворити в об'єктивно значуще те, що філософ може виразити у виключно суб'єктивній формі, тому філософія (а також наука) підіймається до рівня поезії. Людство йде до ототожнення науки й поезії, єдність яких існувала давно у формі міфології. Шеллінг передбачає появу « нової міфології », яку розуміє як синтез реалістичної античної міфології, об'єктом якої була природа, з міфологією християнською, ідеалістичною, яка звернулася до історії, до духа. Міфологія містить у собі творче начало. « Вона є матеріалом всього поетичного у мистецтві, універсум вищої форми, вона – сама поезія », тому необхідна кожній творчій особистості: « Кожен індивід творить собі власну міфологію » [5, 1, с. 27].

Знаменним є той факт, що одночасно з Шеллінгом і приблизно тими ж словами про « нову міфологію » говорить і теоретик романтизму Ф.

Шлегель. Вони були однодумцями, і важко встановити, кому належить пріоритет. Шеллінг входив у коло єнських романтиків, очевидно, вплив був взаємним. Романтики так само, як і Шеллінг, цінували природу, а Новаліс зауважив, що «Мистецтво належить природі, і воно є наче природа, що сама себе спостерігає, сама себе наслідує, сама себе творить» [4, с. 145]. Шеллінг також вважав, що лише натхненний дослідник здатний побачити в природі не механізм, не джерело живильних соків, а священну, вічно творчу силу, що із себе самої породжує все сутнє.

Суть романтичного руху Шеллінг помітив у тому ідеальному пориві, який охопив митців, що сприйняли уявлення про красу, вивищену над матерією: «Те нове вчення відкривало лише таємниці душевності, не торкаючись тайни тілесності... Життєва середня лінія поки що не була знайдена» [4, с. 294]. Романтики особливо підкреслювали несвідомі компоненти художньої творчості, Шеллінг вважав, що свідомо творчість оплодотворить мистецтво. Художник може і повинен перетворити природу. Духовний **первінь**, що пронизує природу, діє в ній сліпо, а мистецтво осяяне світлом свідомості. Проте Шеллінг не вдається до теоретичного осмислення мистецтва, а зупиняє свою увагу на міфології, що ще більше наблизило його філософське вчення до романтичного світосприйняття.

Міф – це «темна основа» особистісного світовідчуття й світогляду, несвідомий його компонент. У трактуванні міфу Шеллінг зосереджується на християнській міфології любові, відкидаючи серед інтерпретації міфів і теорію, що ототожнює міф як художню вигадку (поетичну теорію), і теорію алегоричну. Обидві ці теорії розглядають міф як результат цілеспрямованої творчості, як винахід. Насправді міфологію не можна впровадити, ввести, не може її створити ні одна людина, ні багато людей. Шеллінг говорить не про міфологію індивіда, митця, а про міфологію народу. Він вважає, що міфологія, як і мова, є необхідною характеристикою народу. Народ і націю пов'язує й зміцнює не лише єдність господарства й політичної влади, а перш за все єдність свідомості, спільні уявлення про богів та героїв, спільне світосприйняття, відображене у міфах. Виникає міфологія як індивідуальна свідомість народу, коли він виділяється у самостійне ціле.

Безсумнівна заслуга Шеллінга і в тому, що він вперше розглянув міфологію як всесвітньо історичне явище, побачив у ній необхідний, закономірний ступінь розвитку свідомості. Основна ідея – збіжність ідеального й реального – втілена в теорії міфа, який у нашому розумінні є найбільш загальною, початковою формою думки, ще повністю зануреною в буття. У міфі злиті імпульс і вчинок. Людина, що живе під владою міфа, ще не здатна виділити себе з навколишнього світу, свої думки й почуття вона сприймає як справжню, єдино можливу реальність. Міф

позбавлений рефлексії, його антитеза – розсудок [5, 1, с. 32]. І міфологію, і релігію Шеллінг розглядав як внутрішні продукти свідомості, як щось природне й людське. Виховати людину, наділену не лише свідомістю, розумом, а й високою моральною відповідальністю, уподібнити її до Бога, навчити її як стати над сутнім, над стихійною течією світських справ, повинна філософія, – вважає Шеллінг. Німецькі романтики особливо схвально сприйняли його філософію тотожності.

Отже, сентименталізм романтизму символізує не тільки проникнення у глибини людського ества, інтерес до найінтимніших почуттів й емоцій індивіда, а й прагнення пізнати «дух народу», найглибше коріння світорозуміння етносу, який усвідомив себе нацією. Вчення Шеллінга як філософія тотожності суб'єкта і об'єкта обґрунтувало органічну єдність людини і природи, що якнайповніше відображає сентименталізм романтизму з його одухотворенням природи, замилюванням нею аж до її обоження. Сентименталізм романтичного світогляду проявився не тільки в любовному оспівуванні рідної землі, а й як глибокий інтерес до рідної мови, міфа, історії свого краю і свого народу. Активність романтичного суб'єкта і досягнення ідеалів творчої свободи повністю зосереджується у сфері духовного життя і передбачає засвоєння культурно-історичних цінностей.

1. Берковский Н. Я. Романтизм в Германии.– Л.: Художественная литература, 1973.– 568 с.
2. Бовсунівська Т. Феномен українського романтизму.– Ч. 2.– Естетика.– К, 1998.– 109 с.
3. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова.– М.: Наука, 1977.– 703 с.
4. Литературные манифесты западноевропейских романтиков.– М.: Изд-во МГУ, 1980.– 638 с.
5. Шеллинг Ф. Сочинения: в 2 т.– Т. 1.– М.: Мысль, 1987.– 638 с.
6. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика.– В 2-х т. / Вступ. ст., пер. с нем. Ю. Н. Попова.– М.: Искусство, 1983.– Т. 1.– 479 с.; Т. 2.– 448 с.